

לקט מהלכות פסח

- א. מצרכים, תרופות ותמרוקים
- ב. הכשרת כלים לפסח
- ג. הכשרת המטבח והכנתו

א. מצרכים, תרופות ותמרוקים

- א. בקניית מצרכי אוכל ומשקאות יש לוודא שישנה תווית "כשר לפסח" בהשגחת רבנות מקומית או ועד כשרות מוכר.
- ב. להלן מספר **מוצרי מזון** שהינם חמץ או שיש בהם חשש חמץ (הרשימה חלקית): קמח, בירה, ויסקי, תחליפי קפה, אבקת פלפל. כמו כן נקניק, נקניקיות, חרדל, אבקות מרק, תבלינים, ממתקים ושימורים - שאינם בהכשר מיוחד לפסח.
- ג. מנהג כל יוצאי אשכנז וחלק מעדות המזרח לאסור לאכול **קטניות** ומוצריהם בפסח, כגון: אורז, שעועית, חומוס, גרעינים. בארץ מקובלת הדעה הסוברת שיש להימנע משימוש בשמנים העשויים מקטניות, ולכן משתמשים בשמן זית, שמן דקלים, שמן כותנה וקוקוזין.
- ד. מנהג חלק מהקהילות הספרדיות לאכול קטניות, אולם אך ורק לאחר **שבררום היטב**. יש להקפיד על הכשר לפסח בפיצוחים הקלויים במלח, וכן באגוזים ובשקדים הקלויים במלח (היות שלצורך הדבקות המלח משתמשים בקמח!).
- ה. ישנן **תרופות** שיש בהן חשש חמץ, ויש לשאול על כך חכם. עיקר הבעיה היא בכדורי מציצה ובסירופים!
- ו. **חמץ שנפסל מאכילת כלב** מותר להשאירו ברשותינו ומותר להנות ממנו בפסח. כגון: חומרי ניקוי וסבונים, משחות רפואיות, דיו, יוד, צבעים, ועוד. **רוב** התמרוקים כלולים בסעיף זה.

ב. הכשרת כלים לפסח

- א. כלים שהיו בשימוש במהלך השנה ורוצים להכשירם לפסח, יש לנקותם ולשפשפם היטב מכל שאריות מאכל, חלודה וכדומה לפני ההכשרה.
- ב. אין להשתמש בכלים עשירים וארבע שעות לפני הגעלתם.
- ג. ניתן להכשיר כלי מתכת לסוגיהם, וכן כלי עץ ואבן; ואילו **כלי חרס, חרסיה** ודומיהם - אי אפשר להכשירם.
- ד. כלים **עדינים** שאדם חס עליהם שיתקלקלו בהכשרה - אין להכשירם.
- ה. כלים **סדוקים** בדרך כלל אין להכשירם.
- ו. כמו כן בדרך כלל אין להכשיר: סכינים שידיותיהם מחוברות בלהבם, מגרדת (פומפיה), מסננת וכדומה.
- ז. כלי **פלסטיק קשה** שאינם סדוקים, המיקל להכשירם יש לו על מי לסמוך.
- ח. כלי **זכוכית**, דורלקס, פיירקס וכדומה, הספרדים מקילים, והאשכנזים נוהגים לשרותם במים שלושה ימים, ולהחליף את המים כל יום.
- ט. בכל מקום, הרבנות והמועצה הדתית מבצעות הגעלה כשירות לציבור, כפי שמתפרסם במודעות.
- י. כלים של מתכת (חוץ מאלומיניום), שנקנו מנכרים או מתוצרת נכרים, וכן כלי זכוכית, טעונים טבילה במקווה. כלי פלסטיק, פטורים מטבילה.

ג. הכשרת המטבח והכנתו

א. כיוורים ושיש

מנקים אותם בחומרי ניקוי ומערים עליהם מים רותחים, רצוי מקומקום חשמלי תוך כדי רתיחה. רבים נוהגים לכסות את השיש, וכן יש שנהגו להשתמש בקערות מיוחדות בתוך הכיורים.

ב. כיריים

הברזלים ששמים עליהם את הסירים (חצובות), החשופים תמיד לאש - יש לנקותם היטב ולהדליק את האש.

מגשי הכיריים - יש לערות עליהם מים רותחים מכלי ראשון או לצפותם בנייר אלומיניום, ויש המקפידים גם לערות וגם לצפות.

המבערים - יש לנקותם היטב.

ג. תנור - תא אפיה

יש הנוהגים להכשירו כדלהלן:

1. ניקוי התנור עם חומרים חריפים.

2. המתנת 24 שעות ללא שימוש.

3. הבערת התנור כשעה בחום המקסימלי.

4. דלת תא האפיה - יש לשפוך לתוך חריציה חומר ניקוי, על-מנת לפגום את החמץ המונח שם. יש ממליצים לצפות את תא האפיה בנייר אלומיניום עבה.

אין להכשיר את התבניות. אולם אפשר להכשיר את הרשת אשר עליה מניחים תבניות וכדומה.

בתא אפיה עם טורבו יש להקפיד על ניקוי מדוקדק של הטורבו.

ד. מיקרוגל

לפני הפסח מנקים היטב ומשביתים במשך 24 שעות. בדרך כלל, בכל השנה, יש לכסות את התבשיל בנייר או בצלופן.

יש להכשיר בהגעלה את המגש עליו מניחים את הצלחות בעת החימום (מכיוון שפעמים רבות נשפך עליו חמץ).

ה. פלטה של שבת

יש לנקות אותה היטב ולהפעיל אותה במשך שעה. רבים נוהגים גם לכסות אותה בנייר אלומיניום.

ו. שולחן מטבח

שולחן פורמייקה או פלסטיק - אחר הניקוי היסודי, אם מצפה אותו לכל ימי הפסח - אין צריך להכשירו. אם לא - יערה עליו מים רותחים.

ז. מכונת שטיפת כלים

ינקה היטב את מדיח הכלים מפירורי חמץ (וכן יפרק את המסננות), וימתין 24 שעות לאחר הניקוי. את הניתן לפירוק (כגון מגשים, מסננים וכו') - יפרק ויכשירו בנפרד על ידי עירו מים רותחים.

את המדיח עצמו - יכשיר על ידי הפעלתו עם חומרי הניקוי בדרגת החום הגבוהה ביותר (מומלץ לחזור שלוש פעמים על הפעולה הנ"ל).

ליל הסדר - הוראות בענייני שיעורים

לכבוד חג הפסח הבא עלינו לטובה

המסורה היא היסוד הגדול בהלכה, ובפרט בשיעורים הולכין אחר המסורה:

א. מנהג ירושלים, שהרביעית מים היא 86.4 גרם, דהיינו 86.4 סנטימטר מעוקבים במידת נפח, ורביעית היא מידת 2 x 2 x 2.7. מעתה: אם נניח שמידת אגודל היא 2 ס"מ, נמצאת רביעית 4 x 4 x 5.4 סמ"ק.

ב. רביעית היא ביצה וחצי. נמצא שיעור ביצה הוא 57.6 סמ"ק, ומשקלה במים הוא 57.6 גרם.

ג. כתב הרמב"ם, שמשקל כביצה מים הוא שלשה שקלים, ובקמח שני שקלים. נמצא משקל כביצה קמח 38.4 גרם.

ד. הרמב"ם סובר, שגרוגרת היא שליש ביצה, אולם יש אומרים כחצי ביצה ויותר.

ה. כזית הוא פחות מכגרוגרת.

נמצא כזית קמח לכל היותר 20 גרם.

אולם, יש מחמירים בשיעורים עד 24 גרם, ואפילו עד 27 גרם, ולכתחילה - ודאי נכון לצאת גם ידי דעות אלה.

והנה אנו נוהגים לאכול שני כזיתים מצה להמוציא ואכילת מצה, וכן שני כזיתים לצפון - אחד זכר לחגיגה ואחד זכר לפסח, **וכן ראוי לעשות.**

נמצא, שמי שאוכל קרוב לארבעים גרם, ודאי יצא לכל הדעות, ואין צריך לומר לדעה שלא צריך לשער בקמח. (במצות מכונה רגילות, כזית הוא קצת יותר ממחצית מצה).

עלי חסה למרוז - יש משערים לפי הנ"ל 12 גרם עד 17 גרם.

ו. בשיעור אכילת פרס נחלקו הדעות. יש מקצרים עד שלש דקות, ויש מאריכים עד תשע דקות ויותר.

למעשה, ודאי ראוי לצאת ידי כל הדעות, אבל, מי שאוכל **אכילה רגילה**, בלא הפסק כלל, ותארך לו האכילה יותר משלוש דקות - ודאי יצא ידי חובתו ממה נפשך.

המשמעויות החינוכיות בפסח ובספירת העומר

א. חג הפסח - חג החינוך

ב. 'גניבת' האפיקומן

ג. "ואף אתה הקהה את שיניו"

ד. חינוך ילדים לספירת העומר

א. חג הפסח - חג החינוך

חג פסח הוא **חג החינוך**. אפילו השתלשלות האירועים במצרים נועדה לצרכים חינוכיים עתידיים: "למען שיתי אותותי אלה בקרבך ולמען תספר באוזני בןך ובן בןך את אשר התעללתי במצרים". התורה אומרת שהמכות נחתו על המצרים כדי שנוכל לספר עליהם לבנינו!! מכאן **חשיבותו החינוכית** של חג הפסח.

כל עקרת בית טורחת ומתייגעת בניקוי החמץ לפסח: כל פינה וסדק בדירה זוכים למבט עינה החודר. אך גם החובה החינוכית המוטלת עלינו בליל הסדר דורשת הכנה. ללא הכנה ראויה, **נחמיץ** את ההזדמנות להטביע בנפשו הרכה של הילד את המסרים החינוכיים שקשורים לחג הפסח.

בל נשכח שילדינו הם "ידענים" גדולים בזכות גני הילדים ובתי הספר, התתי"ם וכדו'. חזרה על אמיתות ידועות לא תספק אותם ואף עלולה לאכזב אותם קשות. בלא התכוננות ראויה לשמה לא נמלא את חובתנו!

"כנגד ארבעה בנים דיברה תורה" - דרכה של התורה לקצר, אבל בשעה שהיא עוסקת בבנים - בבני הנוער - היא טרחה לפנות אליהם בסגנונות רבים ושוניים. החברה אינה אחידה, והגישה החינוכית צריכה להיות מותאמת אל קהל היעד. יש בן שהוא בבחינת תלמיד חכם, ויש שהוא תם, יש ילד סגור (שאינו יודע לשאול) ויש גם בן "רשעי". כל בן דורש יחס מיוחד, והתורה מבארת לנו שהאוצר הרוחני שגנוז בתוכה איננו חד-גוני אלא עשיר ומגוון דיו כדי לענות על צרכי כל ילד וילד.

"ברוך המקום, ברוך הוא" - הכינוי "מקום" מורה על כלליות ורחבות, כך התורה כוללת סגנונות חינוכיים שונים (על פי המהר"ל).

ב. 'גניבת' האפיקומן

בליל הסדר, אחרי "רחץ" ו"כרפס" מגיעים ל"יחץ" - בעל הבית בוצע את המצה האמצעית לשתיים ומצפין את החצי הגדול לאפיקומן. משום כך נקראת אכילת האפיקומן "צפון".

יש הקושרים את מנהג הצפנת האפיקומן לפסוק "משארותם צרורות בשמלותם על שמכם", מכאן שבצאתם ממצרים צררו בני ישראל את המצה בתוך בגד. **ומנהג קדמון** שבליל הסדר, בני הבית משלשים מאחוריהם את המצה עטופה בבגד, צועדים בתוך הבית **ומכריזים**: "כך היו אבותינו הולכים - במשארותם צרורות בשמלותם".

מנהג נפוץ יותר הוא 'גניבת' האפיקומן על ידי הילדים. רמז לדבר בדברי חז"ל שיש "לחטוף" את המצה בלילי פסחים בשביל התינוקות שלא יישנו. אמנם חז"ל התכוונו שעורך הסדר הוא אשר יחטוף את המצה כדי לעורר את תשומת לבם של הילדים, אבל מכאן נתגלגל המנהג שגם הילדים מראים את כוחם ויכולתם ב"חטיפת" האפיקומן.

מן הסתם חלק מהקוראים שואלים את עצמם: מה לכל זה ול"פינת החינוך"? אולם, רבות טרחו חכמינו ז"ל להכניס ב"סדר" מעשים חריגים כדי לעורר את הילדים וכדי שיגלו ענין ב"סדר". לדוגמה, המליצו חכמינו לחלק לילדים **אגוזים וקליות**, וכבר בימי המשנה נהגו כך. אולם אסור לשכוח שעיקר מגמתם היתה שילדינו יהיו ערניים **על מנת להאזין לתוכן האגדה, ללמוד על חסדי ה' על עמו ולהכיר בהשגחה האלוקית בעולם וכדומה**.

אבל, קורה לפעמים שהאמצעי מחליף את המטרה. ההורים מחלקים לילדים אגוזים וקליות, והילדים טרודים בהם במשך כל ליל הסדר ואין אוזנם קשובה לתוכן ההגדה. כך אירע עם מנהג חטיפת האפיקומן: ילדים רבים עסוקים ב"מבצע אפיקומן" מתחילת הסדר ועד סופו, וטרודים במשא ומתן מפרך על גובה המתנה המיוחלת. ה"סדר" הופך למשחק מחבואים נושא-פרסים.

מדרכי החינוך שלא לעשות את העיקר - טפל, ואת הטפל - עיקר. ה"סדר" הוא **מבצע חינוכי**, הוא חג החינוך, ויסודו **בתוכנו הרוחני והחינוכי** - סיפור יציאת מצרים, מדרשיו ופירושו, השלכותיו לימינו אלו וכו'. האגוזים, הקליות וחטיפת האפיקומן אינם אלא **עצות** שוליות שנועדו לשרת את המטרה החינוכית ולא לבוא במקומה.

אולי ניתן להציע לילדינו להחליף את משחק המחבואים של האפיקומן **במנהג החינוכי הקדמון** לשלש את המצה על הכתף ולהכריז: "כך היו אבותינו הולכים - משארותם צרורות בשמלותם על שכמם". אצל עדות אחדות מוסיפים לשאול: "מאין באת? - ממצרים. ולאן אתה הולך? - לארץ ישראל". ועונים: "לשנה הבאה בירושלים הבנויה". מעשה סמלי זה יעורר אצל הילדים הזדהות עם יוצאי מצרים, ואוזנם תהיה כרויה לסיפור ההגדה ולתוכנה.

ג. "ואף אתה הקהה את שיניו"

המאמר בהגדה על ארבעת הבנים הוא פרק מופלא בחינוך. גישתו היסודית היא שהבנים שלנו אינם טיפוסים זהים שאליהם יש להתייחס על פי מתכון קבוע בדרך אחת ויחידה. **כל בן הוא עולם בפני עצמו** ויש להתאים אליו את גישתנו החינוכית, בבחינת "חונך לנער על פי דרכו". לכן אל הבן החכם נשיב כחכמתו ונרצה לפניו את כל הלכות הסדר מהראשונה עד לאחרונה שבהן - "אין אוכלים אחר הפסח אפיקומן"; אל התם נפנה כתומתו; ואל מי שאיננו יודע לשאול נפתח בשיחה מיוזמתנו.

אבל תמוהה מאוד גישתנו אל הרשע: "ואף אתה הקהה את שיניו... אילו היה שם לא היה נגאלי". הקהה את שיניו?! האם כלפי הרשע אבדנו את **סבלנותנו החינוכית**? האם איננו סבורים שיש להתייחס אליו במאור פנים על מנת להשיב אותו אל חיקנו למרות שהוא כופר בעיקר? האם הקהיית השיניים היא המענה הנכון לבן פורק עול ומתנכר?

תחילה נציין שבנוסח של מאמר זה בתלמוד "הירושלמי" לא מוזכר שיש להקהות את שיני הרשע. זה לשונו: "מכיוון שהוציא את עצמו מן הכלל אף אתה אמור לו 'בעבור זה עשה ה' לי' - לי עשה, לאותו האיש לא עשה. אילו היה אותו האיש במצרים, לא היה ראוי להיגאל משם לעולם" (תלמוד ירושלמי, פסחים ז, ד). התשובה לרשע איננה כוללת הקהיה של שיניו. מתוך השוואת הנוסחים נגלה שישנו הבדל שני: בנוסח ההגדה כתוב "לפי שהוציא את עצמו מן הכלל כפר בעיקר", ונחלקו המפרשים מהי הנקודה המרכזית ברשעותו - היציאה מן הכלל או הכפירה בעיקר. ויש גורסים: "וכפר בעיקר". בתלמוד הירושלמי, הכפירה בעיקר איננה מוזכרת. ללמדנו **שתגובתנו החריפה היא בגלל שהוא הוציא את עצמו מכלל ישראל**.

אינו דומה רשע המזלזל במצוות אבל מרגיש שייכות לעם היהודי, לרשע שחצה את הקווים ומרגיש מנוכר לעם היהודי. לרשע שהוציא את עצמו מן הכלל נאמר בפה מלא: אינך מרגיש שייכות לעם היהודי לכן גם תימצא מחוץ למעגל ההיסטורי של העם היהודי ולא תיפקד איתו בעת הגאולה. זוהי תשובתנו לרשע לפי נוסח התלמוד הירושלמי.

נותר לנו לפרש את נוסח ההגדה שבידינו. נקדים בשתי בעיות לשוניות:

א. מדוע נאמר "ואף אתה הקהה..." בו' החיבור, לאיזו הקהייה מתווספת הקהייתנו?

ב. מה פירוש המונח "הקהה את שיניו", הרי לא נאמר "הכה" או "שבור", אלא "הקהה". "הקהה" איננו מונח שיגרת, מדוע ההגדה אימצה אותו?

הקהיית השיניים היא פגימת השיניים, כפי שאומר הפסוק בירמיהו: "אבות אכלו בוסר ושיני בניו תקהנה!". אדם האוכל בוסר, שהוא פרי חמוץ, צריך להיות מודע לכך שעתידות שיניו להתקלקל. בעל ההגדה בחר במונח "הקהה" כדי לרמוז לפסוק בירמיהו: **רשע המצהיר על זרותו לכלל ישראל עתיד לשאת בתוצאות של התנהגותו**. הוא אכל בוסר ושיניו תקהנה. הרשע בעצמו הוא אשר הקהה את שיניו בהתנכרותו לעם ישראל, לכן "ואף אתה הקהה את שיניו" - לאחר שהרשע הקהה את שיניו רשאי אתה להצטרף ל"הקהה", דהיינו: להבהיר לו בצורה חריפה את המשמעות החמורה של דעותיו המשובשות ואת ההשלכות הנגזרות מכך.

נציין עוד שהפסוק בירמיהו עוסק בקשר וברציפות של הדורות ("אבות אכלו... שיני בנים..."). לכך גם רומז בעל ההגדה: הרשע איננו מכיר בקשר עם כלל ישראל בעבר ובהווה ("מה העבודה הזאת לכם"), **הוא ניתק את עצמו מהרצף ההיסטורי, לכן אין לו לצפות לזכות בגאולתנו בעתיד.**

מן הראוי להזכיר פירוש נוסף. יש מפרשים המוכיחים שבלשון חכמי המשנה "הקהית השיניים" היא משל למי שאין לו מה לאכול. ועל פי זה "הקהה את שיניו" פירושו הוא: אל תצרף אותו לאכילת קרבן הפסח.

נסיים באיחולים המתבקשים לאחר עיונו: בזכות מאמצינו החינוכיים נזכה שהבנים שיסבו על שולחננו יהיו כולם "חכמים", המגלים סקרנות בלימוד תורה ומרגישים זיקה פנימית וחמה לכלל ישראל, אמן כן יהי רצון.

ד. חינוך ילדים לספירת העומר

במנהגי **המהרי"ל** (לקט של מנהגי אשכנז בימי הביניים) מסופר שבעיר מגנצא, השמש קיבץ בבית הכנסת את כל ה**נערים** וספר עמם ספירת העומר.

מכאן למדנו כלל חשוב: יש לחנך את הילדים למצוות אפילו כאשר חיובן הוא רק דרבנן (שהרי חיובה של ספירת העומר הוא בזמן הזה דרבנן). אולם, הדגישו הפוסקים שילד ששכח לספור יום אחד, שוב איננו יכול להמשיך לספור את העומר **בברכה**, בדיוק כמו דינו של **גדול**. זהו כלל נוסף בהלכות חינוך: מגמת החינוך למצוות היא להקנות לילד הרגלים חיוביים לקראת ימי הבגרות. לכן, **אין להרגילו בצורה משובשת**. כלל זה נוהג גם ביחס למצוות לולב: ילד המבין את משמעות מצוות לולב, אין למסור לידו לולב **פסול** לברכה. עדיף שלא לקנות לו לולב (ויברך על הלולב של אביו) מאשר לתת לו לולב פסול!!

כיצד נסביר לילדים את **טעמה** של ספירת העומר? - לשם כך נפנה לספר "**החינוך**", ששמו מעיד עליו שהוא **ספר חינוכי**. וזה לשונו (ש):

משורשי המצווה, על דרך הפשט, לפי שכל **עיקרם של ישראל אינו אלא התורה**... והיא העיקר והסיבה שנגאלו ויצאו ממצרים, כדי שיקבלו התורה בסיני ויקיימוה... ומפני כן נצטוונו למנות ממחרת יום טוב של פסח עד יום נתינת התורה **להראות בנפשנו החפץ הגדול אל היום הנכבד הנכסף ללבנו כעבד ישאף צל**... כי המניין מראה לאדם כי כל ישעו וכל חפצו להגיע אל הזמן ההוא.

הספירה מובילה אל מתן תורה ומבטאת את כיסופינו לתורה. אפשר להוסיף שספירת העומר היא **סמל לכל חיי האדם** - היא נותנת **כיוון** לזמן ומצביעה על **התכלית** הנרצית: העלייה הרוחנית, ההסתופפות בצל השכינה, קיום רצון ה', קבלת עול תורה ומצוות.

מצה זו שאנו אוכלים - על שום מה?

א. פתיחה

ב. מחלוקת הרמב"ן והר"ן בעניין אכילת מצה בפסח מצרים

ג. "לחם עוני"

ד. לחם העבדות

ה. לחם החירות

א. פתיחה

המצוות שאנו מקיימים בליל הסדר הן משני סוגים, אף ששניהם מתקיימים בפה. מצד אחד סיפור יציאת מצרים המתקיים בדיבור, ומצד שני אכילת פסח ומרור, מצוות השייכות לתחום המעשה. אך נצטוונו לכרוך במשנה יחד את שני העניינים האלו, וללוות את קיומן של המצוות המעשיות בהסבר של טעמן ותוכן (פסחים י, ה):

רבן גמליאל היה אומר כל שלא אמר שלשה דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו ואלו הן:
פסח מצה ומרור.

פרשו הראשונים (שם) שהכוונה היא לא לאמירת המלים האלה בלבד, אלא לפירוש עניינם של שלוש מצוות אלו כמבואר בהמשך המשנה.

טעמו של קרבן פסח מבואר בכתוב, וכדברי רבן גמליאל שם: פסח על שום שפסח המקום על בתי אבותינו במצרים שנאמר "ואמרתם זבח פסח הוא לה" אשר פסח על בתי בני ישראל במצרים וכו'". אף טעמה של מצוות אכילת מרור נראה ברור כדברי המשנה שם, משום "וימררו את חייהם בעבודה קשה". אבל לגבי משמעותה של מצוות אכילת מצה מצאנו חילוקי דעות. אף הנוסח של ההגדה של פסח שונה מנוסח המשנה בעניין זה. ננסה לעמוד על בירורם של דברים בהמשך.

ב. מחלוקת הרמב"ן והר"ן בעניין אכילת מצה בפסח מצרים

בנוסח ההגדה נאמר:

מצה זו שאנו אוכלין על שום מה?

על שום שלא הספיק בצקם של אבותינו להחמיץ עד שנגלה עליהם מלך מלכי המלכים הקב"ה וגאלם שנאמר 'ויאפו את הבצק אשר הוציאו ממצרים עגות מצות כי לא חמץ כי גורשו ממצרים ולא יכלו להתמהמה (שמות יב, לט)...

מדברים אלו משתמע כאילו מה שאכלו אז מצות היה משום שלא הספיקו לעשות לחם, אבל אילו יכלו להתמהמה לא היו אוכלים מצות אלא חמץ. והדברים מתמיהים לכאורה, שהרי עוד לפני שיצאו ממצרים נצטוו: "ואכלו את הברש בלילה הזה צלי אש ומצות על מרורים יאכלוהו" (שם, ח), וכן "והיה היום הזה לכם לזכרון וחגותם אותו חג לה' לדורותיכם חקת עולם תחגוהו. שבעת ימים מצות תאכלו אך ביום הראשון תשביתו שאור מבתיכם כי כל אוכל חמץ ונכרתה הנפש ההיא מישראל וכו' " (שם, יד-טו). יש להעיר כאן שאע"פ שפסוק זה עוסק בפסח דורות, מכל מקום מבואר בגמרא במסכת פסחים (צו, ב) שאף בפסח מצרים נהג איסור חמץ כל יום ט"ו בניסן ע"ש. השאלה אינה רק על נוסח ההגדה, אלא על הפסוקים עצמם, שהציווי לאכול מצה נאמר עוד בראש חדש ניסן, ואילו כאשר יצאו ממצרים נראה כאילו במקרה אכלו מצות משום שלא הספיקו להכין חמץ.

הרמב"ן בפירושו לתורה (שמות יב, לט) מתייחס לשאלת הסתירה בין הפסוקים, אף שאינו מזכיר את השאלה במפורש, וזה לשונו:

וטעם ויאפו את הבצק וכו' שאפו אותו מצות מפני המצוה שנצטוו שאור לא ימצא בבתיכם כי כל אוכל מחמץ ונכרתה. ואמר כי גורשו ממצרים, לומר שאפו אותו בדרך בעבור כי

גורשו ממצרים ולא יכלו להתמהמה לאפות אותו בעיר ולשאת אותו אפוי מצות, ועל כן נשאו אותו בצק... ומיהרו ואפו אותו טרם יחמץ בדרך וכו' ע"כ.

מבואר בדברי הרמב"ן שהמלים "כי גורשו ממצרים ולא יכלו להתמהמה" אינן באות להסביר מדוע אכלו מצות ולא חמץ, שהרי בזה כבר נצטוו, ואכלו מצות כי אסור היה להם לאכול חמץ. גירושם ממצרים וחפזונם מוזכר לדעתו כדי להסביר את העובדה שהוציאו את הבצק ממצרים ואפו אותו בדרך, שלא כדרך בני אדם לאפות את המצות מראש ולשאת אותם אפויים, אלא שלא הספיקו לאפות את הבצק בהיותם במצרים משום שלא יכלו להתמהמה.

פתרונו זה של הרמב"ן הוא מחודש ואינו נראה כפשט הכתוב, משום שהמלים "כי גורשו ממצרים וכו'" נראות כהסבר למשפט העיקרי "ויאפו את הבצק... עגות מצות כי לא חמץ" ולא למשפט הטפל "אשר הוציאו ממצרים", אלא שהבעיה הנ"ל אילצה את הרמב"ן לידחק בלשון הכתוב. עוד יש להעיר שפירושו של הרמב"ן אינו עולה בקנה אחד עם לשון ההגדה "על שום שלא הספיק בצקם של אבותינו להחמיץ וכו'", והרי לפי הרמב"ן בני ישראל דאגו לכך שלא יחמיץ משום המצוה. ייתכן שגירסתו של הרמב"ן היתה שונה מגירסתנו, שהרי הנוסח של דברי רבן גמליאל כפי שהם מובאים במשנה הוא שונה: "על שום שנגאלו אבותינו ממצרים".

דעתו של רבנו נסים בעניין זה שונה מדעת הרמב"ן. בחידושו על הרי"ף למסכת פסחים (כה, ב) כותב הר"ן וזו לשונו:

ולא יכלו להתמהמה - שאילו יכלו להתמהמה היו מחמיצין אותו, דפסח מצרים לא נהג אלא לילה ויום... ולמחר היו מותרים במלאכה ובחמץ, ולפיכך אילו יכלו להתמהמה החמיצו עיסותיהם לצורך מחר, **שלא הוזהרו בבל יראה**, אלא מתוך שלא היה להם פנאי אפאווה מצה, וזכר לאותה גאולה נצטוו באכילת מצה ע"כ.

הר"ן סובר שבפסח מצרים לא נאסרה אלא **אכילת חמץ** ולא נאסר להחזיק איתם חמץ, ולכן אילו יכלו להתמהמה היו מכינים חמץ לצורך אכילתם למחרת (דהיינו טז בניסן), וזכר לאותו חיפזון שאילץ אותם להכין ולאכול מצות נצטוינו לאכול מצה. ואע"פ שעיקר הציווי על אכילת מצה נאמר כבר מר"ח ניסן צריך לומר שהציווי היה על שם העתיד לקרות בשעת היציאה ממצרים, וכשם שנצטוו מראש על קרבן הפסח על שם שעתיד היה הקב"ה לפסוח על בתי בני ישראל במצרים. ובדברי הר"ן מתיישב גם נוסח ההגדה שלנו "על שום שלא הספיק בצקם של אבותינו להחמיץ".

נמצא על כל פנים שלפי הסברו של הר"ן המתאים לנוסח ההגדה שלפנינו אכילת המצה מתקשרת לרגע הגאולה, וזכר לאותה אכילה חפוזה אנו אוכלים מצות. ואילו להסברו של הרמב"ן אין שום רמז בספר שמות לטעם אכילת המצות, שהרי נאמר הציווי בראש חודש ניסן ומחמת אותו ציווי אכלו מצות בצאתם ממצרים.

ג. "לחם עוני"

בספר דברים (טז, א) נאמר:

לא תאכל עליו חמץ, שבעת ימים תאכל עליו מצות לחם עני כי בחפזון יצאת מארץ מצרים למען תזכר את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חיךך.

בפסוק זה מופיע ביטוי חדש הטעון ביאור - "לחם עוני". ונראה מפשט הכתוב שטעם הדבר שיש לאכול לחם עוני הוא משום שיצאנו בחיפזון מארץ מצרים. יש מהמפרשים שמסבירים ביטוי זה כרומז לשעבוד מצרים, וכמו שנאמר (שמות ג, ז): "ראה ראיתי את עני עמי אשר במצרים". אלא שלפי זה קשה להבין את הקשר עם המשך הפסוק "כי בחפזון יצאת מארץ מצרים", והרי זהו רגע הגאולה ולא השעבוד? נביא את דברי הרמב"ן גם בעניין זה (שם):

הזכיר במצה שתהיה לחם עוני, להגיד כי **צווה לזכור שיצאו בחיפזון, והיא עוני זכר כי היו במצרים בלחם צר ומים לחץ, והנה תרמזו לשני דברים**, וכן אמרו הא לחמא עניא די אכלו אבהתנא בארעא דמצרים, או יאמר שתהיה עוד **עשויה כלחם עני ולא שתהיה מצה עשירה**, כמו שהזכירו אבותינו.

לפי הסברו הראשון נאלץ הרמב"ן לומר שהמצה מזכירה שני עניינים שונים, את השעבוד מחד והיציאה בחיפזון מאידך. (וכדי שלא יסתרו דבריו בזה את דבריו לעיל נצטרך לומר שהזכר לחיפזון אינו משום שהחיפזון אילץ אותם לאכול מצות, אלא שבפועל זה מה שאכלו באותה העת מחמת הצווי). פירוש זה נראה דחוק בלשון הכתוב, שהרי נראה שיש כאן עניינים הקשורים זה לזה - "תאכל עליו מצות לחם עוני כי בחפזון יצאת מארץ מצרים" ולא שתי משמעויות שונות. לפי פירושו השני של הרמב"ן נמצא שאין עניין השעבוד מוזכר במקרא ביחס לאכילת מצה, אלא הגאולה בלבד.

שני הוגי דעות מהדורות המאוחרים יותר עסקו בשאלת משמעותה של המצה ו"לחם עוני", לחם של גאולה או לחם של עבדות, ומעניין להיווכח עד כמה שונות - ממש הפוכות! - הן גישותיהן, כל אחד על פי השקפת עולמו. הכוונה היא למהר"ל מפראג ורש"ר הירש.

ד. לחם העבדות

רש"ר הירש הבין שהמצה, "לחם עוני", היא "ביטוי אופייני לעבדות. כשם שברגע היציאה לא הניחו להם נוגשיהם שהות לחימוץ לחמם... כן לא נתנו להם בהיותם עבדים שהות לחימוץ לחמם. בכל עת עמדו מאחוריהם שוט הנוגש ולחץ עומס העבודה שאילצום לאפות את לחמם במהירות ובחיפזון". (שמות יב, ח). מצד שני, כפי שנראה מפסוקי התורה שהוזכרו לעיל וממקורות חז"ל, אכילת המצה מתקשרת דווקא לגאולה ולא לשעבוד, ומה עניין אכילת לחם עבדות לציין את הגאולה? כך הוא פתרונו של הרב הירש (שם):

מצה מסמלת "עבדות", **תלות סוציאלית**, היפוכה, החמץ, מסמל אפוא **עצמאות סוציאלית**. והנה על יום הפסח להיות לנו לזכרון, עליו להזכיר לנו תמיד מחדש את הרגע בו זכינו בחרות ועצמאות לבל נשכח כיצד זכינו לאלה. יום קומנו לחירות ולעצמאות עומד בראש מחזור-ימים שלם (שבוע), אבל לא את סמל החירות הוא נושא לפנייהם אלא סילוקו של סמל העצמאות... בו ביום, בו זכינו לאישיות עצמאית... עלינו לבער מתוך כל שטח גבולנו את סמלה המיוחד של עצמאות סוציאלית... **ונזכור ונביע בזאת, כי ברגע בו קמנו לחירות ולעצמאות לא היה, לא באישיותנו ולא בקנייננו, אף זיק של עצמאות או כשרון לרכוש עצמאות**, אלא שרויים היינו בעמקי שעבוד וחוסר אוניס, רק כוחו השולט בלי מצרים של ה' הקימנו לחירות ולעצמאות. **וכל האוכל בשבעת ימי זכר שיחרורנו כל כמות מלחם החירות... מכחיש כי ה' הוא מקור חירותנו**, מצהיר על חירותנו כעל הישג אנושי.

הנה כי כן, לדעת רש"ר הירש, דווקא בשעת הגאולה יש לאכול את לחם העבדות, משום שאין החירות הישג אנושי אלא מתנת שמים, ואכילת המצה, אף שהיא זכר לגאולה, באה להזכיר בשעת הגאולה שלא נגאלנו וזכינו לחירות בזכות עצמנו אלא בחסדי ה'.

יש להעיר על דברים אלו שמשמעות אכילת מצות ומרור קרובה מאד זה לזה (וכך אמנם מבאר בדבריו שם), ואין זה מתיישב לכאורה עם ההלכה הקובעת שבזמן אכילת המרור אין צורך להסב כיון שהוא מזכיר את העבדות, ואילו בזמן אכילת מצה חייבים להסב כדרך בני חורין.

ה. לחם החירות

המהר"ל (גבורות ה' נא) דוחה בתוקף את הדעה שהמצה קשורה עם העבדות במצרים וטוען שאין שום מקור לכך במקרא ובחז"ל שישראל אכלו מצה אלא ביציאת מצרים בשעת הגאולה. לכן הדבר ברור לדעתו שעניין המצה קשור לגאולה דווקא וכמו שנאמר "תאכל עליו מצות לחם עוני כי בחיפזון יצאת מארץ מצרים". לדבריו, הנאמר בהגדה "הא לחמא עניא די אכלו אבהתנא בארעא דמצרים" אינו מכוון לשעת השעבוד אלא לשעת הגאולה. מה, אם כן, שואל המהר"ל, טעם הכינוי "לחם עוני", שהרי לכאורה "אין עניין עניות במקום עשירות הגאולה"! מסביר המהר"ל (שם):

המצה נקרא לחם עוני היפך מצה עשירה (כפירושו השני של הרמב"ן הנ"ל)... וזה כי העני שאין לו אלא עצמו ואין לו ממון רק עצמו וגופו, והמצה כאשר אין בה רק (אלא) עצם העיסה, שעצמות העיסה הוא המים והקמח... בזה הוי לחם עוני... ואולי יקשה לך מה עניין העניות אל החירות והלא שני הפכים הם החירות והעניות הלא דבר זה אין קשיא כי **העניות בעצמו הוראה על הגאולה שאין עניין הגאולה רק שיוצא ואין לו שום צירוף** (חיבור) **אל זולתו**, לא כמו העבד שאינו עומד בעצמו ויש לו צירוף אל זולתו - הוא האדון. לכך הדבר שיש בו עשירות אינו עומד בעצמו רק יש לו צירוף אל קנינו ואין בזה גאולה, אבל הדבר שיש בו עניות ואין לו קניין רק עומד בעצמו שייך בו גאולה, כי **אילו היה המצה שהיא לחם עוני**

מורה על בני אדם שהם בני חורין היה לך לשאול והלא אין עניות סימן חירות כלל, אבל לחם עוני הזה בא על עצם היציאה לחירות ועצם היציאה לחירות אינו כי אם בהסתלק עניין הצירוף... וכאשר אין הצטרפות אז נמצאת גאולה...

חירות, מסביר המהר"ל, ענינה יציאה מכל השפעה זרה ועמידת העם והאדם ברשות עצמו. לכל אדם הוויה רוחנית ונפשית מקורית משלו אשר חנן אותו ה', וחשיפת הגרעין הפנימי הזה היא היא היציאה האמיתית לחירות. יציאת מצרים משולה במדרש ללידה: מהו "גוי מקרב גוי" - כאדם ששומט את העובר ממעי בהמה כך הוציא הקב"ה את ישראל ממצרים (שחר טוב, תהילים קיד). עיקר חשיבותה הרוחנית של יציאת מצרים היא בכך שעם ישראל מגלה את עצמיותו בעקבות שחרורו מעול מצרים. אנו מבטאים את הרעיון הזה במעשה על ידי אכילת המצה, לחם שאין בו אלא את "העצמיות" של הלחם שהוא קמח ומים, בלי תוספת של שאור או כל דבר אחר. ובהמשך דבריו מסביר המהר"ל ע"פ זה גם את עניין החיפזון בגאולת מצרים. לא היה כאן תהליך טבעי, דבר המורה על חבור למצב הקודם, אלא מצב ראשוני וחדש אשר חייב ניתוק גמור מכל קשר למצרים שנעשה ברגע אחד - "כי בחפזון יצאת מארץ מצרים".

אם נתבונן במחלוקת הפרשנית הקיצונית בין רש"י הירש ובין המהר"ל בהבנת עניין המצה, כמדומני שנגלה שההבדל נעוץ בעיקר בתפיסה השונה ביחס למושג היציאה "לחירות". הרב הירש מדבר על "עצמאות סוציאלית", דהיינו, על חרות במובן החברתי והמעשי, אשר אין ערכו אלא כאמצעי לעבודת ה', ולכן אין לראות במצוות המצה סמל לעניין זה עצמו, שאינו אלא מתנה ככל דבר גשמי שהעניק הבורא בחסדו לברואיו, ותפקידו הוא לדעת להעריך מתנה זו ולעשות בה שימוש לשם שמים.

לעומת זאת המהר"ל מדבר על החירות במובן הערכי, הביטוי הפנימי והעמוק ביותר של נפש האדם. במובן הזה אין החירות אמצעי לדבר אחר, אלא היא עצמה הגאולה. כל זמן שהמניע את האדם אינו עצמיותו ורצונו שלו, אלא רצונות של אחרים או דחפים חיצוניים וכד', אין הוא בן חורין ואף אין עבודתו שלימה. כמובן שדרגות רבות ישנן בדבר זה, בין במישור הלאומי ובין במישור הפרטי. יציאת מצרים היתה תחילת הדרך של עם ישראל שבו זכה לתחושה הראשונית של החירות. במתן תורה הגיע כבר לדרגה עליונה יותר - "אל תקרי חרות אלא חירות". ובלייל הסדר אנו זוכרים את הצעד הלאומי הראשון של יציאה לחירות, בדרך הארוכה אל החירות השלימה, שהיא הגאולה השלימה.